

Е. Есдәулет 

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: yergeldiyesdaulet@gmail.com

ҚАЗІРГІ ИСЛАМ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ «АРАБ АҚЫЛЫ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Бұл мақаламызда «Араб ақылы» концепциясының қалыптасу кезеңіне тоқталдық. «Араб ақылы» концепциясының қалыптасуы туралы зерттеушілердің түрлі көзқарастарын сараптауға тырысамыз. Қалыптасуына себеп болған факторлар талданды. Көтерген мәселеміз объективті болу үшін әр түрлі елдердің зерттеушілерінің көзқарастарына жүгінеміз. Ресейлік, түрік, америкалық және араб зерттеулеріне шолу жасаймыз. «Араб ақылы» концепциясының алдындағы кезең ретінде «Наһдаға» да тоқталдық. «Араб ақылы» концепциясының өзіне келер болсақ, бұл мәселе жан-жақты зерттелген, алайда әлі де болсын шешімін таба алмай келген мәселелердің қатарына кіретінін аңғару қиын емес. Мақала барысында «Араб ақылы» концепциясының аясында көтерілген бірнеше мәселе, соның ішінде: Араб әлемінің бүгінгі интеллектуалды жағдайы басты назарға алынып, талқыланды. «Әл-Жазира» ақпарат орталығының ресми дерегіне сүйенетін болсақ, Араб елдерінде тоқсан жеті миллион көлемінде оқу-жазу білмейтін сауатсыз адам бар. Сонымен қатар Араб мемлекеттері университетінің 1970 жылғы шешімімен және «Сауатсыздықпен күрес» Араб ұйымының құрылуына байланысты 8 қаңтар күні Араб сауатсыздығымен күрес күні деп белгіленген. Бұл нақты фактілер интеллектуалды дағдарыстың қай деңгейде екенін көрсетеді. Мақала авторы «Араб ақылы» концепциясының ішкі мазмұнын терең зерттеу керектігі туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: Араб ақылы, қазіргі Ислам философиясы, Араб ақылының қалыптасуы, реформация, концепция.

Y. Yesdaulet

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: yergeldiyesdaulet@gmail.com

The Concept of «Arab Reason» in Modern Islamic Philosophy

In this article we will focus on the formation of the concept of the «Arab mind». We analyzed the different views of researchers on the formation of the concept of the Arab mind. The factors that led to its formation`s also been analyzed. In order not to lose objectivity, we turned to the opinions of researchers from different countries. For example, we studied researches in Russian, Turkish, English and Arabic. As a preliminary step in the concept of «Arab reason», we gave a brief overview of Nahda. As for the concept of «Arab reason», it is easy to see that this issue is one of the most deeply studied, but is still unresolved. In the course of this article, we focused on a number of issues raised within the framework of the concept of the Arab mind. In particular, the current intellectual situation in the Arab world will be taken into account. According to official figures from the Al-Jazeera Information Center, there are ninety-seven million illiterates in the Arab world. In addition, in connection with the decision of the University of Arab States in 1970 and the creation of the Arab organization «Fight Against Illiteracy», January 8 was declared the Day of Combating Arab Illiteracy. These facts show the level of intellectual crisis. This article can be seen as an introduction to the concepts of the «Arab mind». The author concludes that the internal content of the concept of the "Arab mind" should be deeply studied.

Key words: Arab reason, Modern Islamic philosophy, Formation of the Arab reason, Reformation, Concept.

Е. Есдәулет

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: yergeldiyesdaulet@gmail.com

Концепция «Арабский разум» в современной исламской философии

В данной статье автор останавливается на формировании концепции «арабского разума», пытается проанализировать различные взгляды исследователей на формирование концепции арабского разума. Анализирует факторы, которые привели к ее формированию. В целях объективности исследования автор обращается к мнениям исследователей из разных стран. К приме-

ру, изучаются исследования, написанные на русском, турецком, английском и арабском языках. В качестве предыдущего этапа концепции «арабского разума» дается краткий обзор «Нахды». Что касается концепции «арабского разума», то нетрудно заметить, что этот вопрос является одним из наиболее глубоко изученных, однако до сих пор остается до конца нерешенным. В ходе этой статьи мы остановимся на ряде вопросов, поднятых в рамках концепции арабского разума. В частности, будет учтена текущая интеллектуальная ситуация в арабском мире. По официальным данным информационного центра «Аль-Джазира», в арабском мире насчитывается девяносто семь миллионов неграмотных. Кроме того, в связи с решением Университета арабских государств в 1970 году и созданием арабской организации «Борьба с неграмотностью» 8 января было объявлено Днем борьбы с арабской неграмотностью. Эти факты показывают уровень интеллектуального кризиса. Эту статью можно рассматривать как введение в концепцию «арабский разум». Автор статьи приходит к выводу о необходимости глубокого изучения внутреннего содержания концепции «арабского разума».

Ключевые слова: арабский разум, современная исламская философия, становление арабского разума, реформация, концепция.

Кіріспе

Әл-Жазираның хабарлауынша, 2014 жылы бүкіл араб мемлекеттерінде оқу-жазу білмейтін сауатсыздар саны 96 миллион болған екен. Сонымен қатар араб мемлекеттері университетінің 1970 жылғы шешімімен және «Сауатсыздықпен күрес» Араб ұйымының құрылуына байланысты 8 қаңтар күні Араб сауатсыздығымен күрес күні деп белгіленген (Әл-Жазира, 2014).

Бұл статистика бізді Араб әлеміндегі интеллектуалды жағдайдан хабардар етеді. Бірақ бұл мәселенің бір ұшы ғана. Бұл көрсетілген фактілер интеллектуалды жағдайдың қай дәрежеде екенін көрсетеді. Осы және осыдан өзге де мәселелерді көтерген тақырыпқа ортақ «Араб ақылы» деген атау берілген екен. Дәлірек айтқанда бұл дағдарыстың қашан және не үшін пайда болғанына тоқталу осы концепцияның еншісінде. Бұл концепция туралы жазылған еңбектер көбінесе «Араб ақылына сын» немесе Ислам ақылына сын деген атаулармен белгілі.

1967 жылы Араб әскері жеңілген кезде қайта өрлеу мәселесі қызу талқылануы «Араб ақылы» деген концепцияның дүниеге келуіне түрткі болды. Бұл мақаламызда осы «Араб ақылы» концепциясының қалыптасу кезеңіне тоқталамыз. Араб ақылы концепциясының қалыптасуы туралы зерттеушілердің түрлі көзқарастарын сараптауға тырысамыз. Қалыптасуына себеп болған факторларды талдаймыз. Көтерген мәселеміз объективті болу үшін әр түрлі елдердің зерттеушілерінің көзқарастарына жүгінеміз. Мысалы ресейлік, түрік, америкалық және араб зерттеулеріне шолу жасаймыз.

«Араб ақылы» концепциясының алдындағы кезең ретінде «Нахдаға» да азын аулақ шолу жасамақпыз. Бұл мақаламызды «Араб ақылы»

концепциясының кіріспесі деп есептеуге болады. Бұдан кейінгі кезекте мақалаларымызды оның ішкі мазмұны мен зерттеу нәтижелерінің бір тұсын ашуға арнайтын боламыз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

«Араб ақылы» тақырыбына әлемнің түкпір-түкпірінен зерттеушілер мен ойшылдар соңғы елу жылда жүзге тарта еңбек арнаған екен. Ол еңбектерге терең бойламас бұрын кіріспе ретінде бұл тақырыптың тарихына шолу осы мақаламыздың негізгі мақсаты болатын. Қандай да бір термин, түсінік немесе концепция пайда болуы үшін оған түрткі болатын факторлар болады. Ол факторлар да жан-жақты болуы мүмкін. Мысалы мәдениеттер немесе өркениеттер арасындағы қақтығыстар, соғыс сынды саяси оқиғалар, ғылыми көзқарастардың шиеленісуі сияқты. Осы мақаламызда «Араб ақылы» концепциясының пайда болуына түрткі болған факторларды анықтауға тырысамыз.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу әдіснамасына келер болсақ, индукция, дедукция және герменевтикалық әдістер қолданылды. Сонымен қатар теориялық және тарихи әдістер де қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта Ислам философиясы көптеген өзекті мәселелерді көтеруде. Алайда елімізде Ислам философиясы жөнінде әңгіме қозғалғанда тек Орта ғасыр философтары ғана тілге тиек етіледі. Одан кейінгі кезеңдегі философтар

мен олардың еңбектері көбінесе назардан таса қалып жатады. Осы оқылықтың орнын толтыру мақсатында қазіргі Ислам философиясының ең көп көтерген мәселелерінің біріне тоқтала отырып, осы тақырыпты көтерген тұлғалармен таныспақпыз. Қазіргі Ислам философиясында жиі қозғалған тақырыптардың негізгісі ретінде «Араб ақылы» деген атаумен танымал толыққанды концепцияға айналып отырған мәселені көтермекпіз. «Араб ақылы» деген атаумен соңғы елу жылда отыздан астам еңбек жазылған екен. Сонымен қатар нақты «Араб ақылы» деп аталмаса да, осы тақырыпты қозғаған еңбектер мен мақалалар саны да аз емес. Ол еңбектердің жарқын мысалы ретінде марокколық ойшыл Мұхаммад әл-Жабиридің «Араб ақылына сын» атты төрт томнан тұратын еңбегі, Джордж Тарабишидің оған жауап ретінде жазған «Араб ақылына сын еңбегіне сын» атты бес томдық еңбегі бар (Мухаммад Саид Рассас, 2019:12). Сонымен қатар Бурхан Ғалонның «Араб ақылына жасалған қастандық: Араб зиялыларының тауқыметі», Фуад Закарияның «Араб ақылына үндеуі», Абдулла әл-Арауидің «Ақыл түсінігі», Рафаел Патайдың «Араб ақылы», Хасан Сагбатың «Араб ақылын модернизациялауы», Мажид Мустафа Сағидидің «Араб ақылындағы ориентализм мәселесі», Мухаммад Арқунның «Иджтихадтан Ислам ақылына сыны». Осы және осыдан өзге «Араб ақылы» деген атаумен белгілі еңбектердің көптеп жазылуы арқылы бұл өз алдына бөлек концепция ретінде қалыптасты. Жазылған еңбектердің көпшілігі «Араб ақылын» сынап, оның әлсіз тұстарын анықтауға тырысқан.

Араб ақылы атты концепцияның пайда болуына не түрткі болды? Бұл концепцияның тарихи астары бар ма? Осы сұраққа объективті жауап беру үшін бірнеше зерттеушінің көзқарасын келтірейік. Бірінші кезекте араб зерттеушілеріне тоқталайық.

Бірінші зерттеуші ретінде кувейттік маманның мақаласына көз жүгіртсек: «Бізден отарлаушы елдер кеткен кезде олар өз арттарынан жұмыс жасамайтын араб ақылын қалдырғандарына нық сенімді болды. Отарлаушылар Араб ақылын әбден түсініп, оны талқандап болғаннан кейін ғана кетті. Өз арттарынан артта қалушы Араб әлемін қалдырды. Жұмыс істемейтін, жарамсыз Араб ақылы мен Батысқа еліктеуші жастарды қалдырды. Өкінішке орай, Батыстың сөзін сөйлеп жүргендер Батыстың Алжирде, Тунисте, Араб жарты аралында және жалпы әлемде не істегендерін білмейді. Ал біз не істедік? Біз

осыған қарсы Исламға шақыру арқылы күрестік. Бірақ біреуі анаған, біреуі мынаған шақырды. Әрқайсысы әр мәзһаб пен түрлі идеологияға шақырғандықтан, Ислам үмбеті осы мәселеде зая болды. Қоғамды жақсылыққа шақырушылар әділдікке, толеранттылыққа, махаббатқа, адамдық қасиеттерге үгіттесе деп армандаушы едім. Алайда отарлаушылар бізден кеткенде өз арттарынан іске қосылмайтын Араб ақылдарын қалдырғандарына сенімді болған екен. Олар кетерде өз арттарынан осы үмбеттің ішінен шыққан, бірақ өз тарихынан бейхабар өкілдерін қалдырыпты. Араб және Ислам әлеміне «жат болмыс» егіп кетіпті.

67-жылы жеңілген сәтімизде оның нәтижелері мен себептерін зерттедік пе? Шынайы зерттеулер қайда? Ғұламалар қайда? Не оқып, не зерттепті? Батыстық отаршыл пікірден және оның зерттеу әдістерінен қандай пайда алыпты? Өкінішке орай, депрессия мен кері кету әскер үлесінде емес, Араб ақылының үлесі болған екен (Яғни, әскеріміз емес, «Араб ақылы» жеңіліс тауыптымыс).

Ал, енді не істеуіміз қажет? Өзіндік болмысымызды табуымыз керек. Ориенталистің бізге тарихымызды келіп жазып беруіне мұқтаж емеспіз. Оны өзіміз өз қолымызбен жаза отырып, өз жағдайымызды зерттеп-зерделеуге, әлсіз тұстарымызды табуға тырысуымыз керек. Араб үмбеті өз тарихын өз қолымен жазса ғана тірі қалмақ.

Араб ақылы тек алдына (болашаққа) қараған сәтте өнім береді, артына жалтақтаған уақытта емес. Араб ақылы өзіне деген сенімге мұқтаж. Өкінішке орай, біз әр түрлі көзқарастың болғанын қабылдауды білмейміз, отар мәдениетінен аса алмаудамыз» (al-akhbar.com).

Бұл мақаласында Абдулазиз Бадрул Қаттан соңғы жүз жылдағы Ислам әлемінің, әсіресе Араб әлемінің интеллектуалды жағдайынан хабар береді. Отарлаушы елдердің Араб ақылын, Араб санасын қалай шайып кеткендігін көрсетуге тырысты. Отарлаушы елдердің арттарынан бірнеше нәсіл тәрбиелеп кеткенін, олардың өз тарихынан, өз мәдениетінен бейхабар халықтарды қалдырғанын айтады.

Бұл жеңілістердің ең үлкені 1967 жылы орын алған, бүкіл Араб елдерінің қайғысы болған оқиға болатын. 1967 жылғы жеңіліс пен оның артынша түрлі заманауи даму жобалары ұсынылғаннан кейін ақылды және рационализмді сынауға байланысты 3 үлкен бағыт пайда болды. Олар: Мұхаммад Арқунның «Ислам ақылына сыны»,

Мұхаммад Абид әл-Жабиридің «Араб ақылына сыны» және Мутағ Сыфидің «Батыс ақылына сыны» (Хасан Ханафи 1980: 42).

Сол сәттен бері «Ақыл критикасы» ең өзекті тақырыпқа айналды. Жетпісінші жылдардағы пікір, саясат, экономика және қоғамдық дағдарыстар нәтижесінде Араб зиялы қауымының арасында жиі талқыланған ең ауқымды тақырып болды. Араб зиялы қауым өкілдері бірінші кезекте мәселенің түпкі мәні «Араб ақылында» жатқанын айтты. Олар «Араб ақылын» кінәлады.

Осыған байланысты Али Харб былай дейді: «Қазіргі таңда мерзімді басылымдар мен кітаптарда, өткізіліп жатқан конференция мен түрлі жиындарда арабтың зерттеушілері мен ойшылдарының аузынан ақылды сынау түспей тұр. Барлығы Араб ақылы мәселесін қозғай отырып, оның не іс атқара алатындығы мен тигізер пайдасы жөнінде, оның дағдарысқа ұшыраған тұстары мен күрделі мәселелері жөнінде, оның мүмкіндіктері мен тосқауылдары жайлы сөз қозғады. Осы еңбектердің кейбіріне мысал бере кетсек. Авторы ақылға үн қата отырып, оған жүгінуге болатындығына және оның қайта аяққа тұрып кететініне үлкен сенім артып жазылған Фуад Закарияның «Араб ақылына үндеу» кітабы. Сонымен қатар Араб ақылын қорғап-қолпаштап, бірақ оның қапасаға түскен, зынданға түскеніне, тіпті өлгеніне көңіл айтып жазған Бурхан Галюнның «Қастандықпен өлтірілген ақыл». Осы қатарға Араб ақылына кінә артқан еңбектерді де кіргізу керек. Оған Мұхаммад Абид әл-Жабири мен Мұхаммад Аркунға тиесілі бірқатар еңбектерді жатқызуға болады (Али Харб, 2005: 69).

Осы тақырып жайында Д.В. Мухетдинов «О будущем мусульманской мысли: размышляя над трудами К. Эрнста и М. Ал-Джабири» (Мұсылман пікірінің болашағы: К. Эрнест пен М. әл-Жабиридің еңбектеріне ой-толғау жасай отырып) атты мақаласында:

“Мұсылман зиялы қауымын 19 ғасырдың ортасынан бастап қоғамның Батыспен байланысы уайымдата бастады. Ислам өркениеті жаһандық отарлаумен бетпе-бет келді. Технологиялық тұрғыдан мықты жабдықталған, өз мүдделерін көздеген алпауыт күш, қарумен де, дипломатиялық жолмен де әлемнің үлкен бөлігін жаппай отарлауға кірісті. 19 ғасырдың соңына таман Ислам мемлекеттерінің басым бөлігі отарланды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО-ның ықпал етуімен Отарлаушы елдердің

беті қайтып, кері шегінді. Бірақ колонизация тарапынан енгізілген мәселелер қаз қалпында қалды. Ислам мәдениетінің болашағы осы мәселелердің қалай шешімін табатындығына байланысты болмақ” (Мухетдинов, 2017: 26).

Осы мәселені Ислам мәдениетінің қазіргі даму жағдайына көңіл бөле отырып қарастырмақпыз. Атап айтқанда, 20 ғасырдың соңына тиесілі марокколық ірі ойшыл Мұхаммад әл-Жабиридің шығармашылығына сүйенетін боламыз.

Д.В. Мухетдинов мақаласын әл-Жабиридің көзқарастарына сүйене отырып жалғастырады. Сонымен қатар батыс ғалымы К. Эрнестің ойларымен салыстырады (Мухетдинов, 2017: 28).

Атилла Аркан өзінің «Çağdaş İslam Arap Düşüncesi ve Sabiri» (Заманауи Ислам-Араб философиясы және әл-Жабири) атты мақаласында осы тақырыпты былай бастайды:

«Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін Осман мемлекеті Ислам әлемінің лидері еді. Осман мемлекетінің 1699 жылы Карловиц келісіміне келу арқылы жеңіліс табуынан кейін жаңару, даму жолында күш-қайрат жұмсау ескіге реформация жасау басқа бір арнаға бұрылады. 1699 жылдың алдында Осман мемлекеті «Kapıncı Kadime dönme» (Ескі заңдарға оралу) атты көміл жүйеге көшу жөнінде үлкен бастама, үлкен жоба бастаған болатын. Жобаның мақсаты саяси, әлеуметтік және білім жүйесінің ақаулары мен ақсаған тұстарын анықтап, оларды шешу және болдырмау еді. Бірақ аталмыш датадан кейін жағдай түп тамырымен өзгере бастады. Ибн Халдунның «Жеңіліс тапқандар басым түскендердің артынан ереді» дегеніндей, Ислам әлемі осы уақыттан кейін Батыс әлеміне және оның ойлау жүйесіне жақындай түсті. Бұл мұсылман әлемінде бұрын-соңды болмаған жағдай еді. Өйткені осы уақытқа дейін Ислам әлемінің арқа сүйер мемлекеті, әскері бар болатын. Бұл түрлі салаларда дағдарыстарға себеп болды.

Батыс әлеміне қарап бой түзеу әскери саладан басталды. Себебі Осман мемлекеті әскери тұрғыдан дамуды алғашқы кезекке қойды. Әскери салада жеткен жетістіктер әлемдегі «күш» тепе-теңдігінің өзгеруіне алып келді. Осман мемлекетінің арты-артынан жеңіліс табуы Батысқа қарап бой түзеуге мәжбүр етті. Бұдан кейін экономикалық тұрғыдан алғанда Батыстағы техникалық революцияның ықпалы басым болды. Экономикалық даму мен ғылыми-техникалық байланыстың болуы үлкен күш ретінде білінде. Ф. Бэконның «Білім – күш» дегені бұл байланысты анық сипаттайды.

Өндірістік революция мен ғылым табиғаттан байлық пен қуат алуды қолға алуы Батыста қоғамдық құрылымның өзгеруіне алып келді. Одан кейінгі кезеңде саяси құрылымның да өзгеруіне жол ашты. Күн тәртібіне заң, теңдік, бостандық, демократия сияқты мәселелер көтеріле бастады. Осы арқылы шіркеу мен дін адамдары шетке ысырылып, олардың авторитарлығы жойылды. Бұл дінге деген жаңа көзқарастың туындауына себеп болатыны даусыз. Батыс мәдениетіне негізделген жаңа ақыл мен философия Ислам қоғамына келгенде ол пікір ағымдарына әсер етті. 17-ғасырдан бастап Ислам әлемінің зиялылары мен ойшылдары Батысты түсінуге және Батыстың әсеріне төтеп беру мәселесін саралаумен болды. Олар Батысқа толықтай еріп кетпеу керек екендігін және Исламның тарихи орнынан қорғалуы керектігін алға тартты. Бірақ уақыт өте келе алпауыт күшпен ілесе келген Батыс мәдениетінің таралуы Ислам әлемінің тұлғалық болмысын сақтап қалуының өзі уайымға айналды.

Қазіргі Ислам философиясының ең маңызды өкілдерінің бірі Мұхаммад Абид әл-Жабири жоғарыда айтылған мәселе төңірегінде зерттеулер жүргізуде. Ол мұсылмандық ойлау дәстүріне сараптама жасап, баға беруге тырысқан ойшылдардан» (Атилла, 2010: 478).

Атилла Аркан бұл мақаласында “Араб ақылы” концепциясына түрткі болған интеллектуалды дағдарысты Осман империясының әлсірей бастаған шағымен байланыстырады. Батыс әлемінің ықпалының күшеюін Ибн Халдун қалдырған “Озық өркениеттер артта қалған елдерге үстемдік етеді” деген қағидамен байланыстырады. Батыстың ықпалының күшеюі бірден болмағанын, оның кезең-кезеңмен болғандығын айтады. Алғашқысы, әскери жағынан болды. Батыстың әскери күшінің алдында тізе бүгуден басталды. Ал екіншісі экономикалық жағынан болды. Одан кейінгі кезекте ғылыми-техникалық жағынан байқалды. Бұған алаңдаушылық білдірген басқа араб жазушыларынан Абдулазиз Бадрул Қаттан мен Али Харбтің көзқарастарына қарағанда Атилла Аркан мәселенің тарихина алыстан үңілген сынды. Алайда Абдулазиз Бадрул Қаттан мен Али Харб Ислам әлеміндегі жалпы интеллектуалды дағдарысты емес, тікелей “Араб ақылы” концепциясының пайда болуына тоқталғандықтан, бізге жақынырағы осы сынды. Себебі ақыл туралы, рационализм туралы тұжырымдар Ислам әлемінде еш уақытта өзектілігін жоймаған. Ал Ислам әлемінің құл-

дырауы 17-18 ғасырлармен байланыстырылғанымен, нақты “Араб ақылы” деген түсінік 1967 жылдан бастау алған. Сондықтан Араб ақылы концепциясының тарихы туралы ұстанымда араб зерттеушілерінің көзқарасына басымдық берген жөн сияқты.

Ал Атилла Арканның тек Мұхаммад Абид әл-Жабириді атауы “Араб ақылына сын” атты еңбегі өте танымал болғандықтан болса керек.

Атилла Арканның меңзеп отырғаны ғылым мен ортақ идеология тұрақтылық пен бейбітшілік орнаған жерде дамитыны анық. Ал, қазіргі Араб елдеріндегі бұл жөніндегі шиеленіскен, күрделі мәселелер шаш-етектен. Бұндай жерде ғылым мен философия қайдан дамысын. Бұл шиеленісудің басы Осман империясының күйреуге шақ қалған тұсынан бастау алады дегенді жеткізіп отыр.

Абдул Али Каркуб өзінің «Мұхаммад Абид әл-Жабири және Араб ақылы жобасы» атты мақаласында:

«Араб әлемі және оның ішінде Марокко көптеген пікір жобаларына (концепцияларға) куә болды. Олардың негізгі ойы қайта даму мәселесі болатын. Бірақ әрқайсысының ұстанған жолдары мен шешім жолдары әр түрлі. Оның себебі әрқайсысының сүйенген әдіснамасының өзгешелігіне байланысты. Сол жобалар қатарына Абдулкабир әл-Хатыбидің «Қос критика»-сы, Абдулла әл-Арауидің «Тарихи критика»-сы. Осылармен бірге Мұхаммад Абид әл-Жабиридің «Араб ақылына сын» деген атаумен белгілі эпистемологиялық критика жобасы. Ол өз жобасында «Қайта өрлеу» сауалын көтеріп, танымдық, құндылық және саяси тұрғыдан оған жауап табуға тырысты. Басты мақсаты біздің ілгері жылжуымызға тұсау болып тұрған факторларды анықтап, ақылымыздың неге жарамсыз күйге түскеніне тоқталу және дамушы ақылға апарар жол салу еді» (Каркуб, 2004: 2).

ТМД елдерінен бұл тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдардың тағы бірі “Араб ақылы” концепциясына кіріспес бұрын оның алдындағы тарихи кезеңге, яғни осы концепцияға ұқсас “Наһда” түсінігіне тоқталады. Е.А. Фролова өзінің «Арабская философия: Прошлое и настоящее» атты кітабының бірнеше тарауын Араб әлемінде соңғы уақыттары көтерілген мәселелерге арнайды. «Между самобытностью и подражанием. «Новая нахда» (Өзіндік болмыс пен еліктеу арасында. «Жаңа нахда») тарауында ол былай дейді:

«Егер 19-ғасырдың екінші жартысын еске алып, оған шолу жасар болсақ, «наһда», яғни

«қайта өрлеу» ұғымы интеллектуалды өмірдің басты ұраны болғанын көреміз. Оның басты идеясы ақыл мен сананы басты назарға ала отырып даму еді. Сол кезеңде бар әлеуметтік институттардың бәріне рационалды баға беру керектігі негізгі сенімге айналды. Тіпті Ислам дініне де рационалды реформа қажеттігі жайында сөз қозғалды. Кемал Ататүріктің дін жөнінде батыл қадам жасауы, Түркияда секуляризмның, яғни зайырлылықтың енуіне себеп болды. Ислам халифаты құлатылып, дін адамдары саясат пен биліктен шеттетілді.

Сонымен қатар Ислам әлемінің басқа жерлерінде Ислам реформаторлары дінді заман талабымен ұштастыруға күш жұмсаумен болды. Бірақ түбегейлі өзгеріс пен даму ұстанылған екі жолдың ешқайсысынан да байқалмады. Сондықтан 20-ғасырдың екінші жартысында Исламның жағдайы және оған реформация жасау мәселесі қайта көтерілді (Иасир Марзук, 2012: 3).

«Наһда» қайта өрлеу мәселесі қайта көтерілгенімен оның басқа қырлары ашыла түсті. Егер 19-ғасырда қайта өрлеу деген кезде халықты «ұйқыдан ояту», елдің еңсесін көтеру меңзелген болса, осы жолы бұл термин бірінші мағынасын сақтай отырып, Мұхаммед пайғамбар арқылы қаланған қоғам негіздерін қайта жаңғырту арқылы нағыз қаймағы бұзылмаған кезеңнің мұсылмандығын қайта тірілту де қамтылды.

Ислам мәдениетіне бұл жағынан екі ұсыныс айтуға болатын. Біріншісі, экономика мен ғылымына Батыс жеткен жетістіктерге қол жеткізбеуіне сын айту. Екіншіден, Ислам мәдениетіне реабилитация жасау арқылы қоғамның негізгі құрылымын сақтау.

Марокколық философ Мұхаммад Абид әл-Жабири «Қазіргі Араб дискурсы» (Әл-хитаб әл-араби муасир. Бейрут 1982) кітабында осы салада соңғы он жылда талқыланған мәселелердегі негізгі сұрақтарды анықтап берді (Фролова, 2010: 370).

Басқа зерттеушілер сияқты Е.А. Фролова да «Араб ақылы» концепциясына тоқталмас бұрын бұл концепцияның пайда болуына тоқталды. Басқа зерттеушілерден ерекшелігі Е. Фролова концепцияның пайда болуының ғылыми тарихын атап өтті. Өзге зерттеушілер оның саяси тарихына және экономикалық тарихына тоқталғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. «Наһда» 19-ғасырда көтерілген «Араб ақылы» сынды күн тәртібінен түспеген мәселе болатын. Наһда сөзі «ренессанс» сөзінің арабша баламасы. 17-ғасырдағы Европада болған техникалық революция

сияқты қайта өрлеу процесін Ислам әлемінде, оның ішінде Араб әлемінде жүзеге асыру дегенді білдіреді. Алайда бұл бастаманың нәтижелі, жемісті болғанын айту қиын. «Араб ақылы» концепциясы барысында айтылғандай ол жоба жүзеге асырылмады.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің ортақ тұсы бәрінің М. Абид әл-Жабириді көтерілген мәселерді шешуде белсенділік танытқандығын ерекше атап өтулерінде. Тіпті Е. Фролова Араб ақылы концепциясын Жабири концепциясы деп қолданады. Алайда «Ақыл» деген ұғымды қазіргі Ислам философиясында қайта жандандырған Абдулла әл-Арауи атты мароккалық ойшыл (Имбарк Хамиди, 2015: 54). Бірақ «Араб ақылы» деген ұғымды әлемге әйгілі еткен Мұхаммад Абид әл-Жабири. Оның «Қазіргі Араб дискурсы» (Әл-хитаб әл-араби муасир. Бейрут 1982) еңбегінен бөлек «Араб ақылына сын» атты төрт томнан тұратын еңбегі бар. Атап айтсақ: 1-Араб ақылына сын: Араб ақылының қалыптасуы. 2-Араб ақылына сын: Араб ақылының құрылымы. 3-Араб ақылына сын: Саяси Араб ақылы. 4-Араб ақылына сын: Моральдық Араб ақылы. Ж. Тарабишидің Араб ақылына сын еңбегінің критикасы атты 5 томдық еңбекті жазуы М. Жабиридің «Араб ақылына сын» кітабының одан әрі танылуы түрткі болды.

Енді осы Е.А. Фролова айтқан «Наһда»-ны кішігірім анықтап кетсек. Мұхаммад Али Баша Еуропаға делегациялар жіберу арқылы Батыстың ілімін Араб әлеміне тасымалдағысы келеді. Рифғат Таһтауи бастаған делегация Парижге барып, Батыстың кейбір ілімдерін үйреніп қайтады. «Наһда» барысында Араб елдерінің қауымдық мемлекет болуға ұмтылғаны үлкен көрініс табады. Араб елдерінде өмір сүрген христиандар да «Наһда» идеясына қосылып, Араб тілінің жаңа сөздігін жасайды. Сонымен қатар осы кезеңде Араб әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосты. Рифғат Таһтауи Мысырға оралғаннан кейін «Әлсун», яғни шеттілдерін үйрететін мектеп ашты. «Наһда» идеясына жан-жақты қолдау білдірген ғұламалар көп болды. Оның аясында көптеген реформациялық шаралар атқарылып жүзеге асты. Рифғат Таһтауи сияқты Мұхаммад Абдуһ, Жамалуддин Афғани сынды көптеген ірі тұлғалар атсалысты. Алайда Хасан Шафиғи сияқты қазіргі уақыттағы Араб әлемінің белді ғалымдары «Наһда»-ның өзінен күтілген оң нәтижелерін бермегендігін айтуда. Себебі Араб әлемінің бүгінгі жағдайы бұған үлкен дәлел болып отыр.

Араб ақылы тақырыбында қалам түртіп жүрген ойшылдардың ойынша Араб әлеміндегі интеллектуалды дағдарысқа «тіл факторы» қатты әсер етіп отыр. Бұл фактордың өте орынды екенін аңғаруға болады. Себебі классикалық Араб тілінің рөлі әлсірегендіктен және одан бөлек Араб әлеміне ортақ тілдің болмауы себепті таным тұрғысынан үлкен проблемалардың пайда болуына әкеліп соқты.

Эпистемологиялық үзілу дегеніміз ұрпақтар арасындағы байланыстың, яғни сабақтастықтың үзілуі. Аға буынның айтқанын кейінгі буынның қабылдамауы немесе толық түсінбеуі. Бірақ бұл тек екі буын арасында ғана орын алып отырған жайт емес. Ол жалпылай алғанда кейінгі ұрпақ өкілдерінің алдыңғы ұрпақ қалдырған мұраны түсінуге қауқарсыз қалуы. Қолдарындағы лингвистикалық құралдың болмауы десек болады. Егер бұл құрал қолдарында болғанда өткеннен өнеге алуға, дәстүрді қайта жалғауға, сол өркениеттің негізінде ерекше мәдениет қалыптастыруға мүмкіндік туар еді. Бұл факторлар санаға, дәлірек айтқанда “Араб ақылына” кері әсерін тигізді. Өз ғылыми мұрасын, тарихын басқаның аузынан үйрену де бұл мәселені күрделендіре түсті. Араб елдерінде шет елдік мектептердің көп болуы да бұған әсер етпей қоймасы анық.

Әл-Жабиридің еңбектеріне сүйене отырып Е.А. Фролова эпистемологиялық байланыстың үзілуінің негізгі себептері мен көріністерінің бірі ретінде «тілдік факторды» ерекше атап өтіп, оған біраз тоқталады. Тіл белгілі бір тарихи кезеңге ғана тиесілі құрал болмауы тиіс. Алайда ғылыми, мәдени мұраны жеткізуші құрал болып табылатын «тілді» қазіргі Араб ақылының түсінуге қауқары жете бермейді. Ислам өркениетінің мұрасы болып есептелетін құнды кітаптарды Араб ақылы меңгере алмауда (Хусейн Идриси, 2016: 45).

Тағы бір күрделі мәселелердің бірі – Араб ойшылдары мен ориенталистердің өз зерттеулерін араб тілінде емес, шет тілдерінде жазуы. Бұл нәрсе араб оқырмандары үшін көп пайдасын тигізе қоймауда. Ислам туралы зерттеулер араб тілінде емес, шет тілдерінде жарық көруіне әсер етіп отырған факторлардың бірі Батыс әлемінде Ислам зерттеу орталықтары мен Исламтану кафедраларының Батыс әлемінде көптеп ашылуында. Бұл үрдіс Исламның жаңа қырынан зерттелуіне мүмкіндік бергенімен, кейбір араб ақылына, санасына зиян тигізетін тұстары баршылық (Тайб Тизини, Мухаммад Марзуки, 2001: 36).

Батыс Еуропа елдерінде исламтанулық мамандығы бойынша білім беретін оқу орындары 1994 жылы Германияның Бонн қаласында Сауд Арабиясы королінің қаржысына Ислам академиясы ашылды. Сонымен қатар, бұл елдің Тюбинген, Нюрнберг, Мюнстер, Франкфурт университеттерінде исламтану бөлімдері жұмыс жасайды. 1997 жылы Голландияның Роттердам қаласында медресе негізіндегі ислам университеті ашылды. Ұлыбританияда Оксфорд университетінің жанында исламтану зерттеу орталығы жұмыс жасайды. Соңғы жылдары Батыс Еуропа елдерінде ислам діні мен мәдениетін зерттеуге көңіл бөлінуде. Себебі, Батыс Еуропа елдеріндегі мұсылмандар санының өсуі және мигранттардың жаңа толқыны Еуропа қоғамында ислам дініне деген қызығушылық және исламофобиялық үдерістермен қатар өрбиде. Еуропа елдеріндегі исламтанулық зерттеулер университеттер аясында және гранттық жобалар негізінде жүргізілуде (Байтенова, Бейсенов, 2017: 4-11).

Шынында әл-Жабиридің өзінен бастап зиялы қауым өкілдерінің көпшілігі француз және ағылшын тілдерінде қалам түртуде. Сонымен қатар Араб ойшылдарының өз еңбектерін шет тілде жазып, кейін оны аудармашының араб тіліне аударуы кең белең алған құбылыстың бірі. Олардың еңбектері көбінесе Батыс интеллектіне негізделі отырып жазылуы эпистемологиялық үзілуді үдете түсуде (Абдулазиз ал-Уахиби, 2013: 94).

Тіл дәстүрдің сақталуына, оның мәнін теңестіріп түсінуді қамтамасыз етеді. Тілдің тағы бір ерекшелігі белгілі бір тарихи кезеңмен шектеліп қалмауында, яғни оның белгілі бір уақыттан тәуелсіздігінде. Тілді жетік меңгеру ғылыми және мәдени мұраны еш кедергісіз түсінуге алып барары сөзсіз. Ғылым мен мәдениетте қалыптасқан феномендердің түпкі мәнін сезініп, заман талабына сай, бүгінгі өмір сүру шарттарына үйлестіре отырып қайта жаңғыртуға көмектеседі.

Бұл айтылған жайттардан бөлек эпистемологиялық ажырап қалуға себеп болып тұрған жайттың негізгісі әрі бастысы Араб әлемінде алып отырған сауатсыздық құбылысы. Жоғарыда келтіргеніміздей, әл-Жазираның ресми дерегі бойынша Араб әлемінде 90 миллионнан астам оқу-жазу білмейтін сауатсыз жан бар екен. Ал сауатты деп есептелетіндердің бір бөлігі хат танығанымен «білімді» деп айту қиын. Сонымен қатар оқығандардың тағы бар бөлігі

бала бақшадан бастап шет тілінде тәлім алып, ағылшын, француз, канадалық мектептерде оқып, университетті Батыста немесе Араб мемлекетіндегі Батыстың университеттерінің бірінде оқиды. Бұл әсіресе қалалық жерлерде жиі орын алады. Бұл да «тіл» тұрғысынан ақсауға алып барары белгілі. Ал енді тағы бір бөлігі оқу бағдарламалары Батыстық бағдарламаға негізделген білім ошақтарынан білім алатындықтан, бұл да эпистемологиялық үзілудің себептеріне жатқызылады. Жергілікті білім беру орындары дамыған білім беру бағдарламасы ретінде Батыстық білім беру жүйесіне қатты еліктейтінін ескерсек эпистемологиялық үзілудің қай жақтан шығып жатқанын аңғару әсте қиын емес. Осы қалыптасқан жағдайдың бір нәсілде ғана емес, оншақты ұрпақтың осылай тәрбиеленгеніне назар аударатын болсақ эпистемологиялық үзілудің толықтай заңды екендігіне көз жеткізуге болады.

Осы тіл мәселесіне байланысты ойды толықтыра түсетін тағы бір зерттеушінің осыған ұқсас көзқарастары бар. Араб ақылына қатысты ағылшын тілінде жазылған еңбектерге зер салатын болсақ, «The Arab mind», яғни Араб ақылы деп аталатын Рафаэль Паттайдың еңбегіне көзіміз түседі.

Рафаэль Паттай тақырыбымызға қатысты бұл еңбегінде Араб ақылын жан-жақты сипаттаумен қатар, қатаң сынға алады. Кітаптың алғашқы тараулары осы «Араб» дегеніміз кім және «Ақыл» дегеніміз не деген тақырыптарға арналған. Одан кейін кітаптың ауқымды бөлігі тіл мәселесіне арналған. Араб ақылына тілдік фактордың қаншалықты әсер ететініне басымдылық беріле отырып жазылған бұл еңбекте қазіргі Араб әлемінің жағдайы суреттелген. Әсіресе мәдени-интеллектуалды жағдайы баяндалып, Араб әлемінің дүниетанымындағы кейбір мәселелерге тоқталады. «Араб» дегеніміз кім, «Ақыл» дегеніміз не деген сұрақтарға тұшымды жауап беруге тырысқан. Сонымен қатар Арабтардағы бала тәрбиесі, әдістері мен ерекшеліктері, Араб тілінің құдіреті мен оның қоғамға әсері, Араб тілі ғылымдары мен жеткізу (баяндау) әдістерінің саналуандығы, Араб тұлғасындағы «бәдәуилік» құрылымы, тұлғалық сипаттары, бәдәуилік құндылықтар және оның қазіргі Араб қоғамындағы көріністері, Әйел мен еркек мәселесі сынды көптеген тақырыптарды қамтиды (Паттай, 2007: 10).

“Араб ақылы” концепциясы аясында ұсынылған тағы бір өте маңызды шешім жолына

тоқталсақ. Ол Мұхаммад Имара атты мысырлық ғалымның еңбектерінде келтіріледі.

Мұхаммад Имара өзінің «Һәлил Исламу һуә әл-Халл?» (Ислам шынымен шешім жолы ма?) атты кітабында біздің тақырыбымызға қатысты бірнеше мәселені көтереді. Мұхаммад Имара осы еңбегінің кіріспесінде Таһа Хусейннің кітабына сілтеме жасай отырып, Шығыс ақылы жайында сөз қозғайды. Оның Шығыс ақылы жайында айтқан ойларын келтіреді (Имара, 2007: 23-24).

Мұхаммад Имара аталмыш еңбегінің бірінші тарауын «әл-Хаятул Ақлия», яғни Ақылы өмір немесе рационалды өмір деп атаған. Бұл бөлімде «Мүмін ақыл» деген ұғымды жан-жақты ашады.

Оның көзқарасы бойынша Ислам әлемінде адамға қажеттінің бәрі бар. Байлық та, қаржы да бар, ресурстың түр-түрі де жоқ емес. Оны қай салада болмасын аңғару қиын емес. Қаншама мың шаршы шақырымдық егіс алқаптары, қазба байлықтың шамамен барлық түрі бар. Білімді мұсылмандар да жетерлік. Рухани азғындыққа мұсылмандардың түсуі тіпті орынсыз. Рухани ең мөлдір қайнар көз олардың қолында. Территория мен жер жағынан мұсылмандар әлемнің қақ ортасынан ойып тұрып орын алған. Мұсылмандарға қазіргі таңда жалғыз жетіспейтін нәрсе – дұрыс жүйе. Жан-жақты тиімді жүйенің болмағандығынан бар ресурстар рәсуә болуда.

Нәтижелері және талқылама

Егер қоғамда дағдарыс болса, онда сол қоғамдағы пікір мен сана сыналады. Ал дағдарыс сананың өзінде болған жағдайда онда ақылдың өзін сынауға итермелейді. Ақылдың өзін сынау дегеніміз – ақылдың қағидалары, пікірлеудің құралдары, зерттеу логикасы және ізденіс әдіс тәсілдерін сынау дегенді білдіреді. “Араб ақылы” деген концепция аясында ХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ ғасырдың зерттеушілері араб-ислам пікірінің дағдарысын және оның бастау алған уақытын іздеуге тырысуда. Пікір дағдарысының қалай және не үшін пайда болғанын және қазіргі уақытта оның қайта жандануына ненің жетіспейтінін іздеу осы концепцияның аясында зерттеліп жатқанын аңғарамыз. Сонымен қатар Ислам философиясының қазіргі уақыттағы ең көп зерттелген және ең көп талқыланған тақырыптарының бірі саналатын “Араб ақылы” концепциясын сан қырынан зерттеуге болатын тың тақырып екенін байқаймыз (Абдулла Муса, 2001: 3-4).

Қорытынды

Мақала барысында келтірілген тұжырымдар мен олардың негізделген дәлелдеріне сүйене отырып, “Араб ақылы” концепциясы жөнінде қалам түртіп жүрген зерттеушілердің оның пайда болу себептеріне тоқталғандығын көреміз. Әр зерттеуші оның пайда болуына байланысты әр түрлі себептер айтқан. Кейбірі саяси-әскери жағынан қараған болса, енді бірі оның ғылыми астарын іздеген. Бұл көзқарастарды сараптай келе, олардың бір-біріне қайшы емес екендігін аңғарамыз. Керісінше ол көзқарастар бір-бірін толықтыра түседі. Жарты ғасыр ішінде осы тақырыпқа байланысты елуден астам еңбектің жазылуы, тіпті зерттеуші авторлардың өзара кітап жазу арқылы жауап беруі күн тәртібінде тұрған мәселенің қаншалықты өзекті екенін көрсетеді. Бәлкім, күн тәртібіндегі ең өзекті мәселеге айналуының сыры осы күрделі мәселелердің көбеюіне байланысты осындай ортақ теорияға қажеттілік туындағандығы болуы мүмкін (Фуад Закария, 1998: 19).

Ал Араб ақылы концепциясының пайда болуына емес, ішкі мазмұнына сәл үңілетін болсақ, оның барысында көтеріліп отырған ең басты мәселе, ол – Араб әлемінде орын алып отырған интеллектуалды дағдарыс (Мұхаммад Жабири, 1983:312). Оның сипаты, себеп-салдары, шығу жолдары төңірегінде. Бұл дағдарыстың

бітпей, керісінше одан ары қарай үдей түсуіне алаңдаушылық білдірген зерттеушілер дағдарысты күшейтуші факторды іздеуде. М. Жабири және Е. Фролова сынды бір топ ғалымдар “тіл факторы” екенін ерекше атап өтуде. Бұл көзқарас өте орынды айтылған ой деген ойдамыз. Себебі Араб әлемінің үштен біріне жуығының сауатсыз болуы, қолданыстағы тілдің классикалық Араб тілі емес, әр мемлекеттің жергілікті диалекті болуы “тіл факторына” байланысты келеңсіздікті үдете түсері анық. Араб әлеміндегі шетелдік мектептер мен оқу орындарының шамадан тыс көп болуы Араб тілінің рөлі мен оны пайдалану өрісінің тарылуына алып барады.

Араб тілінің күнделікті өмірдегі қолданыс тілі ретінде қолданылмауы қазіргі Араб тілінде жазылған әдебиеттерді түсінуде қиыншылық алып келуі өз алдына бір үлкен мәселе болса, “турастан”, яғни мың жылдық Ислам әлемінің мұрасынан көз жазып қалу қауіпі одан да үлкен трагедия екені белгілі. Жалпы Ислам әлемін былай қойғанда, Араб әлемінің өзі бұл көне мұрадан мақұрым қалса, тамырынан шабылған ағаш сынды тарихынан айырылған ұлтқа айналары сөзсіз. Сондықтан Араб әлемі интеллектуалдық дағдарыстан шығуы үшін жиырма екі Араб мемлекеті біріге отырып, жүйелі түрде бұл олқылықтың орнын толтыруға күш салса, бұл қиыншылық едәуір сейілер еді деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- Абдулазиз ал-Уахиби (2013) Қираат фи фикр дуктур Мұхаммад Абид Жабири. // «Баян» журналы. – №71. – 2013. 24 желтоқсан.
- Абдулла Муса (2001) Ишкалиа ақланиа фи фикр араби муасир // Алжир: «Инсаният» журналы. – №14-15.
- Али Харб (2005) Нақдун нас. – Касабланка: Марказ сақафи араби. – 285
- Әл-Жазира (2014) Аксар мин 96 миллиун умми бил уатан ал-араби (Более 96 миллионов неграмотных в арабском мире). URL: <https://www.aljazeera.net/news/arabic/2014/1/9/يبرعلالانطولابيمأنويلم-96م-رثكأ>
- Байтенова Н., Бейсенов Б. (2017) Жаңғыру аясында исламтанулық білім берудің құндылықтық бағдары // Алматы: «Хабаршы ҚазҰУ, Дінтану сериясы». – №3 (11). – 4-11, 2017, шілде.
- Иасир Марзук (2012) Қираат фи китаб маусуа Мухаммад Абид Жабири. // «Суриятуна» газеті. – №45. – 2012, 29 шілде.
- Имара, Мұхаммед (2007) Һәл Ислам һуә халл. – Каир: дар шурук. – 208.
- Имбарк Хамиди (2015) Мин ишкалиат ақл уа ақланиа фи фикр араби муасир: Бурхан Гальюн уа Абдулла Арауи. – Тунис: «Дар Тунисия ликитаб». – 242.
- Каркуб, Абдул Али. Мұхаммад Жабири хайатуху, муаллафатуху, маматуху // «Ал-хиуар мутамаддин» журналы. – №4456. – 2014, 18 мамыр. (ahewar.com)
- Мухаммад Санид Рассас (2019) Джорж Тарабиши сира фикрия. // Марказ Малик Файсал: Мажаллатул Файсал. – №513-514. – 2019, шілде-тамыз.
- Мухетдинов Д.В. (2017) О будущем мусульманской мысли: размышляя над трудами К. Эрнста и М. Аль-Джабири. // Ислам в современном мире. – №2. – Т. 13.
- Мұхаммад Жабири (1983) Такуинул ақлил араби. – Бейрут: «Марказ дирасат уахдат арабия». – 384.
- Таиб Тизини, Мухаммад Марзуки (2001) Афақ фалсафа арабиа муасира. – Бейрут: «Дарул Фикр». – 1-басылым – 336.
- Фролова Е. (2010) Арабская философия: прошлое и настоящее. – М.: Языки славянских культур. – 464.
- Фуад Закария (1998) Хитаб ила ақл араби. – «Дар Мухаррир адаби». – 256.

Хасан Ханафи (1980) Турас уа тажид. – Виндзор: Хиндауи. – 186.

Хусейн Идриси (2016) Мұхаммад Жабири уа машру нақд ақл араби. – Бейрут: «Марказул хадара». – 2-басылым. – 254.

References

- Abdul Ali Karkub (2014) Muhammad Jabiri hayatu, muallafatuhu, mamatuhu [Life, works and death of Muhammad Jabiri] // Journal «Al-Hiuar mutamaddin». №4456. (ahewar.com) (in Arabic)
- Abdulaziz al-Uahabi (2013) Qiraat fi fikr duktur Muhammad Abid Jabiri [Research of ideas of Dr. Muhammad Abid Jabiri] // Journal «Bayan». №71. (in Arabic)
- Abdulla Musa (2001) Ishkaliya aqlaniya fi fikr arabi muasir [Problem of rationalism in modern Arabic thought] // Alzhir: Journal «Insaniyat». №14-15. (in Arabic)
- Ali Harb (2005) Naqdu nass [Critique of text]. – Casablanca: «Markaz sakafi arabi» – 285. (in Arabic)
- Al-Jazira (2014) Aksar min 96 milliun ummi bil uatan al-arabi [Over 96 million illiterates in the Arab world]. URL: <https://www.aljazeera.net/news/arabic/2014/1/9/العربي-بالوطن-أمي-مليون-96-من-أكثر>
- Baitenova Nagima, Beisenov Bagdat (2017) Jangyru ayasinda islamtanulik bilim berudin kundiliklik bagdari [The value orientation of Islamic education in the framework of modernization] // Eurasian Journal of Religious studies №3 (11). – 4-11. (in Kazakh)
- Frolova E. (2010) Arabskaya filosofia: proshloe i nastoyashee [Arabic philosophy: the past and the present]. – Moscow: «Yaziki slavianskih kultur» – 464. (in Russian)
- Fuad Zakariya (1998) Hitab ila aql arabi [Appeal to Arabic reason]. – «Dar Muharrir adabi». – 256. (in Arabic)
- Husein Idrisi (2016) Muhammad Jabiri uа mashru naqd aql arabi [Al-Jabiri And His Critique Of Islamic Thought]. – Beirut: «Markazul hadara», 2nd publishing. – 254. (in Arabic)
- Imbark Hamidi (2015) Min ishkaliyat aql ua aqlaniya fi fikr arabi muasir: Burhan Galyun ua Abdulla Araui [Problems of reason and rationalism in modern Arabic thought]. – Tunis: «Dar Tunisiya likitab». – 242. (in Arabic)
- Muhammad Jabiri (1983) Takuinul aklil arabi. [The foundation of Arab reason]. – Beirut: «Markaz dirasat uahdat Arabia». – 384. (in Russian Arabic)
- Muhammad Jabiri (1997) Huf-rayat min zakira min bagid (Autobiography) [Remembrance of forgotten memories]. – Beirut: «Markaz dirasat uahdat Arabia», 1st publishing. – 238. (in Arabic)
- Muhammad Saiid Rassas (2019) Jorge Tarabishi sira fikriya [Scientific life of Jorge Tarabishi] // Markaz Malik Faisal: «Majal-latul Faisal», № 513-514. (in Arabic)
- Muhetdinov D.V. (2017) O budushem musulmanskoj mysli: razmyshlyaya nad trudami K.Ernst i M. Al-Jabiri [About the future of Muslim reason: thinking about works of K. Ernst and M. Al-Jabiri] // Journal «Islam in modern world». №2. v 13. (in Russian)
- Raphael Patai (1973) The Arab Mind. – New York: Charles Scribners and Sons. – 470. (in Arabic)
- Taib Tizini, Muhammad Marzuqi (2001) Afaq falsafa Arabia muasira [Horizon of modern Arabic philosophy]. – Beirut: «Darul Fikr», 1st publishing. – 336. (in Arabic)
- Yasir Marzuk (2012) Qiraat fi kitab mausua Muhammad Abid Jabiri [Research of works of Muhammad Abid Jabiri] // Magazine «Suriyatuna», №45. (in Arabic)